VII BÖLMƏ.
SOSİAL MÜNASİBƏTLƏT, SOSİAL PSİXOLOGİYA

UOT 33/369

Emin Əli oğlu Əlirzayev
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin
Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində
Dövlət Sosial Müdafiə Fondu,
E-mail: alirzayev@gmail.com
ORCID No: https://orcid.org/0000-0001-8622-6905
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2025.001.0209

SOSİAL İNKİŞAFIN SOSİAL MÜDAFİƏ ASPEKTİNDƏ NƏZƏRİ-KONSEPTUAL MƏSƏLƏLƏRİNƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PRİZMASINDAN BAXIŞ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycan Respublikasında son hədəfi əhalinin sosial rifahının, ümumi nəticə etibarilə isə dövlət idarəetməsi müstəvisində sosial inkişafın sürətləndirilməsi olan - sosial müdafiə sisteminin mövcud münasibətlər çərçivəsində təkmilləşdirilməsi istiqamətində konseptual olaraq sosial inkişafda sosial müdafiənin mahiyyəti və rolunun nəzərə alınması vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, strateji qərar qəbulu zamanı faydalanılması məqsədilə sosial inkişafa təsiri baxımından sosial müdafiə islahatlarının baza təzahür aspektlərinin, eləcə də ən mühüm məsələ kimi, sosial inkişafın nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün təsiri imkanlarına görə sosial müdafiə mexanizmlərinin təsnifatlaşdırılmaqla prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – empirik-nəzəri dərketmə və araşdırma, analiz və sintez, induktiv və deduktiv yanaşma, müqayisə, nəzəri modelləşdirmə, abstraktlaşdırma metodlarından istifadə edilməklə, beynəlxalq və yerli səviyyədə mövcud olan əlaqədar nəzəri baza üzərində milli (lokal) nümunədə sahə üzrə praktikanın ümumiləşdirilməsinə əsaslanır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – məqalə Azərbaycanda sosial müdafiə proqramlarının işlənilməsi zamanı dövlətin başlıca sosial məqsədləri sırasında dayanan problem kimi, sosial inkişafın gücləndirilməsinə şərait yaradan prioritet sosial müdafiə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və onların sosial inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi üçün nəzəri bazanın təkmilləşdirilməsinə və perspektivə hesablanmış rasional qərarların verilməsi üçün konseptual baxışın formalaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

Tədqiqatın nəticələri - Azərbaycanda formalaşmış sosial müdafiə sisteminin infrastrukturunun nəzəri əsaslarına, əlaqədar normativ baza və idarəetmə təcrübəsinə əsaslanmaqla, sosial inkişafa nail olunması istiqamətində sosial müdafiə sisteminin prioritet istiqamətlərdə tənzimlənilməsi baxımından islahatların işlənilməsində strateji istiqamətləri ehtiva edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – tədqiqat işi Azərbaycanın milli sosial müdafiə modeli bazasında sosial inkişafın sosial müdafiə ilə əlaqədə nəzəri əsaslarının tədqiqinə həsr olunmuş araşdırma olmaqla, sosial müdafiə mexanizmlərinin tətbiqinin sosial inkişafa təsirinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün idarəetmə yanaşmasında sistemləşdirilmiş baxış formalaşdırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: sosial inkişaf, sosial rifah, sosial müdafiə, sosial təminat, insan inkişafı, insan inkişafı indeksi, dayanıqlı inkişaf hədəfləri.

Giriş

Müasir şəraitdə ictimai stereotiplərdə baş verən dəyişmələr, sosial və iqtisadi inkişafın sosial münasibətlərə təsiri yeni sosial tələblər formalaşdırmaqdadır. Sərbəst surətdə baş verən sosial mahiyyətli həmin dəyişmələr və bu dəyişmələrə dövlət idarəetməsi səviyyəsində verilən reaksiyalar özlüyündə sosial inkişaf prosesinin də yerli nümunədə xüsusiyyətlərini əmələ gətirir. Ortaya çıxan yeni tələblərə uyğun formalaşan sosial münasibətlərin tənzimlənilməsi zərurəti baxımından hər bir dövlətin idarəetmə dairəsinin tərkib hissəsi kimi, davamlı olaraq sosial müdafiəyə münasibətdə də müasir və yeni (əlavə) idarəetmə yanaşmalarının müəyyən edilməsi zəruri mahiyyət kəsb edir.

Bu isə milli səviyyədə həyata keçirilən sosial müdafiə siyasətinin də əslində nəhayət hədəfi olan - sosial inkişaf fenomenası baxımından sosial müdafiənin təşkili ilə bağlı idarəetmə səviyyəsində növbəti dövr üçün aktual istiqamətlərin və sosial inkişafa təkan verəcək prioritet sosial müdafiə mexanizmlərinin də müəyyən edilməsini şərtləndirir.

İqtisadi münasibətlər çərçivəsində sosial inkişafı kəsilməz tarixi inkişaf prosesində insan (fərd) və ya cəmiyyət səviyyəsində formalaşan dəyişkən çoxaspektli sosial və maddi ehtiyacların ödənilməsi səviyyəsinin müəyyən qanununauyğunluqla və ya davamlı yüksəlməsi ilə xarakterizə olunan sosial vəziyyətin formalaşması prosesi kimi başa düşmək olar. Bu prosesin ilkin əlamətləri özünü – iqtisadi artım şəraitində həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə göstərir.

Bu məqsədlərlə milli səviyyələrdə, o cümlədən qlobal sosial-iqtisadi məkanın tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan Respublikası nümunəsində retrospektiv yanaşmadan çıxış edərək aparılmış sosial müdafiə islahatlarının effektivliyinin iqtisadi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirilməsinə imkan verəcək nəzəri-konseptual bazanın möhkəmləndirilməsi praktiki və elmi tədqiqat əhəmiyyəti kəsb etməkdədir.

Sosial inkişafa sosial müdafiə ilə əlaqədə beynəlxalq mövqedən nəzəri-konseptual baxış

Sosial inkişaf” anlayışı ayrıca fenomen olaraq sosial münasibətlərin təkamülündə daha çox yeni formalaşan elmi kateqoriya olaraq qəbul edilə bilər.

Sosial ehtiyacların maddi tələbatların ödənilməsini təmin edən iqtisadi aspektlərinin əsas faktor olmasının qəbul edilməsinin şərtsiz hesab edilməsinə baxmayaraq, qəbulediləndir ki, insanın həyat fəaliyyətini əhatə edən digər əhatəedici amillər kimi – mədəni, hüquqi, ictimai-siyasi və sosial-psixoloji ehtiyaclarının da ödənilməsi sosial inkişafın tərkib elementlərindəndir.

Sosial inkişaf kateqoriyasının tarixin müxtəlif dövrlərində “iqtisadi inkişaf”, “demokratik inkişaf” və s. kimi kateqoriyalarla yanaşı işlədildiyini və müəyyən mənada onların qarşılıqlı surətdə məna çərçivələrinin də aydın olmadığını, lakin XX əsrin sonlarında bu kateqoriyanın əhatə sferasına iqtisadi nəticələrlə bərabər, texnoloji, ekoloji, sosial-mənəvi əhəmiyyətli ehtiyacların və s. istiqamətlər üzrə komponentlərin də aid edilməsinin zəruri olduğu düşünülməklə, tədricən sözügedən problemə “insan inkişafı” kateqoriyasına keçid müstəvisində baxılmasına başlanıldığını söyləmək mümkündür. 1990-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatında (BMT) hazırlanmış insan inkişafı haqqında ilk hesabatın da təşəbbüskarı olmuş pakistanlı iqtisadçı-alim Məhbub ul Haq tərəfindən yazılmış “İnsan inkişafı haqqında düşüncələr” kitabı insan inkişafı haqqında təsəvvürlərin əsasını qoymuşdur. (sonralar bu konsepsiyanın Nobel mükafatı laureatı Amartya Sen tərəfindən aparılan tədqiqatlarla nəzəri əsaslarının dərinləşdirilməsi baş vermişdir). Məhbub ul Haqın fikrincə, insan inkişafı paradiqması hər bir inkişaf problemini – iqtisadi artımı, sosial sərmayələri, insanların səlahiyyətlənməsini, baza ehtiyacların təminatını və sosial müdafiəni, siyasi və mədəni azadlıqları və insanların həyatının bütün başqa aspektlərini əhatə edir [1, s. 29-30].

Beynəlxalq səviyyədə sosial inkişafla bağlı iqtisadi tədqiqatların daha çox sosial rifah konsepsiyasını mənimsəmiş və müəyyən dərəcədə artıq tətbiq etmiş ölkələrdə, xüsusən Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) aparıldığını qeyd etmək lazımdır.

Həmin sıradan misal olaraq qeyd etmək olar ki, öz tədqiqatlarında sosial inkişafla əlaqədə sosial müdafiə problemlərinə daha çox toxunmuş ABŞ-ın Luizina Dövlət Universitetinin professoru Con Midqley tərəfindən “sosial inkişaf” anlayışının psixologiya, sosiologiya, sosial iş və inkişaf tədqiqatlarının özülüyündə hər birinin predmeti olmaqla, onların hər biri tərəfindən bu anlayışa müxtəlif şəkildə yanaşılmasının bu anlayışın özünün formalaşmasına rəvac verdiyi və bu anlayışın

mahiyyətinin təməlində sosial rifahla əlaqələrin dayandığı, mahiyyətcə anlayışın özünün dinamik dəyişmə-inkişaf prosesini ifadə etdiyi, sosial rifahın özünün də konkret olaraq ölçülməsinin mürəkkəb olması və bu məqsədlə elmi tədqiqatçılar təfərindən müxtəlif yanaşmalarda kəmiyyət metodlarına əl atıldığı, problemin özünün isə ayrılmaz şəkildə iqtisadi inkişafla əlaqəli olduğu hesab edilir [2, s. 12-26].

Hazırda "sosial inkişaf" kateqoriyası davamlı formasiya prosesinin təsiri altında yeni yanaşma xüsusiyyətləri kəsb etməkdədir.

Sosial inkişafa iqtisadi yanaşmanı şaxələndirmək mümkün olsa da, yaxud bu, zəruri hesab edilsə belə, müasir dövrdə bütün hallarda sosial inkişafı insan tələbat və ehtiyacları, onların ödənilməsi dərəcəsi ilə vəhdətdə qavramaq lazım gəlir ki, bu da sərbəst iqtisadiyyatın inkişafını, o cümlədən gəlir artımına imkan verən və dövlət tənzimlənilməsi mexanizmləri ilə müşayiət edilən rəqabətli iqtisadi mühitin formalaşması nəticələri ilə bağlıdır. Bütün hallarda sosial inkişaf prosesi ümumən maddi nemətlər və xidmətlərin istehlakının fiziki və dəyər genişlənməsi şəraitində baş verir və ya inkişaf nəticəsini gəlir və xərclərin həcminin balanslı artımında inikasında tapır ki, bu zaman gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətliyinin saxlanılması ayrılıqda nəzərəçarpan sosial-iqtisadi problem olaraq sosial inkişafa təsirini göstərir.

İqtisadi artım prosesinin effekti olaraq təbii gəlir paylanması nəticədə regional, sosial, gender əsaslı gəlir bərabərsizliyini və resurslara əlçatanlığın da aşağı düşməsini özü ilə gətirir. Bu da fərdlərə və ya qruplara münasibətdə ümumən sosial rifah vəziyyətinin yaxşılaşmasına mənfi təsir göstərir ki, nəticədə cəmiyyətdə sosial təbəqələşmənin tarazlaşdırılması məqsədilə sosial müdafiə mexanizmləri vasitəsilə tənzimlənmənin həyata keçirilməsi davamlı aktual əhəmiyyətlilik qazanır.

1990-cı ildən etibarən hər il Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMT İP) tərəfindən nəşr edilən hesabatlarda tətbiq olunmağa başlanılmaqla uzun və sağlam ömür, təhsil səviyyəsi və layiqli yaşayış standartları (alıcılıq qabiliyyəti pariteti əsas götürülməklə) kimi komponentlər üzərində üçölçülü kəmiyyət qiymətləndirilməsi üzrə metodologiyaya əsaslanan - insan inkişafı indeksinin (ing. HDI) ölkələr üzrə göstəriciləri beynəlxalq səviyyədə regional sosial inkişaf səviyyəsi fərqləri barədə ümumi təsəvvür yaratmağa imkan verir [3, s. 3-7].

Bu hesabat eyni zamanda qlobal səviyyədə inkişafın ölçülməsi ilə bağlı müzakirələrin ilk dəfə açılmasına rəvac verən hadisə hesab edilir. Eyni zamanda həmin vaxt tərtib olunmuş hesablama metodologiyasına bəzi hallarda reallığı tam əks etdirməməsi baxımından (misal olaraq ÜDM-in real uyğunlaşdırılmış adambaşına göstəricisinə münasibətdə hesablama ilə əlaqədar və s.) yenidən baxılması ilə bağlı fikirlər də mövcuddur [4, s. 249-253].

Hazırda insan inkişafı indeksi əmsalı üzrə Azərbaycanın göstəricisi dünya ölkələri arasında 2000-ci ildə 0,635, 2010-cu ildə isə 0,733 təşkil etdiyi halda, ölkəmiz 2022-ci ildə 0,760 təşkil etməklə 190-dan çox ölkə arasında 89-cu sırada yer almışdır [5, s. 280] (Belə görünür ki, Azərbaycanın "yüksək insan inkişafı" indeksli ölkələr sırasına daxil olmasını şərtləndirən bu göstəricinin 0,800-dən yuxarı yüksəldilməsinə nail olunması onun ilk 70-liyə yaxın sırada dayanan "çox yüksək insan inkişafı" indeksli ölkələr sırasına yüksəlməsini təmin edə bilər).

Qeyd etmək lazımdır ki, insan inkişafı indeksi məhdud sayda komponent əsasında kəmiyyət metodu ilə qiymətləndirilmə olduğundan və özündə mənəvi-emosional rifah, sosial münasibətlər, siyasi azadlıqlar, siyasi stabillik, gəlir bərabərliyi (Gini əmsalı) və gəlirlərin regional paylanması, sağlamlıq vəziyyətinin regional fərqlənməsi, əmək şəraiti, iqtisadi stabillik, mədəni inkişaf, ekologiya və təbii sərvətlər və s. kimi amilləri nəzərə almamaqla, bütün hallarda insanın həyat keyfiyyətini bilavasitə və real əks etdirməyə bilər. Bununla belə, məqsədi - beynəlxalq müqayisələrin aparılması olmamaqla, bu metodologiyanın tətbiqi və hesabatlılığın davamlılığı ölkələrin milli strategiyalarının tənzimlənilməsi üçün vacib siqnallar əhəmiyyətində qəbul edilə bilməklə, beynəlxalq inteqrasiya şəraitində ölkə əhalisinin sosial inkişaf standartlarının yüksəldilməsinə töhfə verməsi baxımından BMT-nin özü tərəfindən əhəmiyyətli hesab olunmaqdadır. Bu zaman insan inkişafı indeksinin hesablanmasında gözlənilən ömür uzunluğu indeksinin səviyyəsini formalaşdıran elementlərdən biri kimi – səhiyyə sistemi ilə yanaşı, ikinci əhəmiyyətli faktor olaraq ölkədə

sosial müdafiənin vəziyyəti nəzərə alınmaqdadır [6, s. 63-69].

Sosial müdafiə bazasında sosial inkişafa milli səviyyədə konseptual yanaşma

Qəbul edilməlidir ki, milli səviyyələrdə sosial inkişafla bağlı müxtəlif istiqamətli problemləri onların təfərrüatlı motivlərinin milli (lokal) xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yerli hökumətlər səviyyəsində müəyyən olunmaqla həllər bazasında təmin oluna bilər.

Azərbaycan Respublikasında da sosial-iqtisadi inkişaf mühüm doktrinasında dayanan - sosial dövlət quruculuğunun mövcudluq prerekvizitləri arasında iqtisadi gəlirlərin sosial ədalət prinsipləri çərçivəsində tarazlı bölgüsünə istiqamətləndirilməsi, iqtisadi strukturun sosialyönümlülüyü, sosial proqramların həyata keçirilməsinə üstünlük verilməsi, ümumi rifahın təmin edilməsinin, cəmiyyətdə sosial ədalətin bərqərar olması, hər bir vətəndaşın layiqli həyat şəraitinin, sosial müdafiəsinin, özünü reallaşdırması kimi məsələlərin dövlətin əsas məqsədi kimi məmimsənilməsi, bu məqsədləri həyata keçirmək üçün adekvat və təkmil sosial normativ bazanın formalaşdırılması kimi istiqamətlərin nəzərə alınması sosial inkişafın sosial müdafiə müstəvisində dövlət tənzimlənilməsinin əhəmiyyəti barədə mülahizələri möhkəmləndirməyə imkan verir. Azərbaycanda formalaşan sosial dövlət modeli dövlət idarəçiliyində əhalinin sosial əhəmiyyətli və milli maraqları rəhbər tutulmaqla özündə xüsusi mülkiyyətin və azad sahibkarlığın inkişafının əsas tutulduğu liberal, eləcə də cəmiyyətin sosial, iqtisadi, mədəni, siyasi həyatında zəruri dövlət tənzimlənməsi elementlərinin nəzərə alındığı demokratik sosial dövlət modelləri ilə bağlı xüsusiyyətlər kəsb etməklə, sosial dövlət modelinin milli prioritetlərinin formalaşmasına rəvac vermişdir [7, s. 193-196].

Sosial dövlət modelinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı və 38-ci maddələrinə əsasən sosial inkişaf Azərbaycan dövlətinin əsas təməllərindən hesab edilməklə, onun əhatə dairəsinin müəyyən olaraq göstərilməsi sosial inkişafın strateji tərəflərini ortaya çıxarır ki, burada əsas tənzimləyici rıçaq rolunda sosial müdafiə mexanizmlərinin rolunu aydın görmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial müdafiəyə əslində sosial inkişafın aparıcı həlqələrindən biri kimi yanaşılmasına, sosial müdafiə ilə sosial inkişafın birbaşa qarşılıqlı əlaqədə təhlili mövzusuna dair yerli səviyyədə aparılmış tədqiqatlara, demək olar ki, çox az rast gəlinə bilər (daha çox sosial sfera və sosial siyasətlə bağlı digər mövzularda sosial inkişaf məsələsinin əhəmiyyətinə toxunulma halları ilə rastlaşılır).

Bu məqsədlərlə mövzu ilə bağlı Azərbaycandilli ədəbiyyatlarda indiyədək aparılmış araşdırmaların vəziyyəti ilə bağlı apardığımız tədqiqatın əsas istiqamətlərinə toxunaq:

Prof. H.Rəcəbli tərəfindən sosial siyasətin məqsədlərindən biri kimi, cəmiyyətin sosial inkişafının təmin olunması üçün iqtisadiyyat bazis hesab edilməklə, sosial müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsi imkanları iqtisadi imkanlarla əlaqələndirilir. Onun fikrincə, insanın dinamik xüsusiyyət kəsb edən gizli tələbatlarının aşkara çıxarılması və sosial siyasət proqnozlarının hədəfləri çərçivəsində nəzərə alınması cəmiyyətin iqtisadi inkişafını artırmaqla, sosial inkişafın sürətləndirilməsinə nail olmaq üçün mühüm bir vəzifə olaraq da çıxış edir [8, s. 28-42].

R.S.Abdullayevaya görə (həmmüəllif - A.N.Muradov olmaqla) sosial inkişafın əsaslarından biri kimi insan ehtiyaclarının qarşılanmasını təmin edən sosial infrastrukrurun formalaşması çıxış edir və insanın sosial ehtiyaclarının qarşılanması dərəcəsi onun maddi-mənəvi məmnunluğunu təmin edir ki, bu mənada həyat səviyyəsinin artması böyük ölçüdə sosial infrastruktur sisteminin inkişafından asılıdır [9, s. 13-14].

Araşdırma nəticələri əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sosial müdafiənin sosial inkişafla əlaqədə iqtisadi-nəzəri əsaslarına dair daha çox prof. Ə.Q.Əlirzayev tərəfindən toxunulmuşdur. Belə ki, onun tərəfindən sosial sferanın iqtisadi əsasları və idarə edilməsinə dair yazılmış kitabda (dərs vəsaiti) sosial inkişafın iqtisadiyyatda rolu və qarşılıqlı əlaqələrinə toxunulmaqla, sosial inkişaf iqtisadiyyatın nəticəsi, eyni zamanda ona təsir edən amil olaraq qiymətləndirilir, sosial inkişaf öyrənilmə və planlaşdırılma predmeti hesab edilməklə, ona dövlət tənzimlənilməsi obyekti kimi baxılır, sosial inkişafın əsas göstəricilərindən biri olaraq əhalinin tələbatlarının, maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsində və istehlakında özünü ifadə edən, iqtisadi inkişaf və əsas səmərəlilik

göstəricisi kimi - əhalinin həyat səviyyəsi hesab edilir, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi isə özü dövlət tənzimlənilməsi problemi olaraq qəbul edilir ki, bu da ölkədə milli gəlirin yenidən bölgüsünə münasibətdə xarakterizə olunan sosial müdafiə mexanizmləri ilə əlaqələndirilir [10, s. 27-30].

R.S.Abdullayeva tərəfindən də (həmmüəllif - A.N.Muradov olmaqla) sosial inkişafa nail olunması üçün etibarlı sosial müdafiə sisteminin yaradılması əhəmiyyəti vurğulanır [9, s. 66].

Prof. F.Qurbanova görə də sosial inkişafın uzunmüddətli hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti çərçivəsində sosial müdafiə və sosial təminatın tənzimlənməsi yolu ilə dövlətin əsas sosial funksiyası kimi özünü göstərir [11, s. 338].

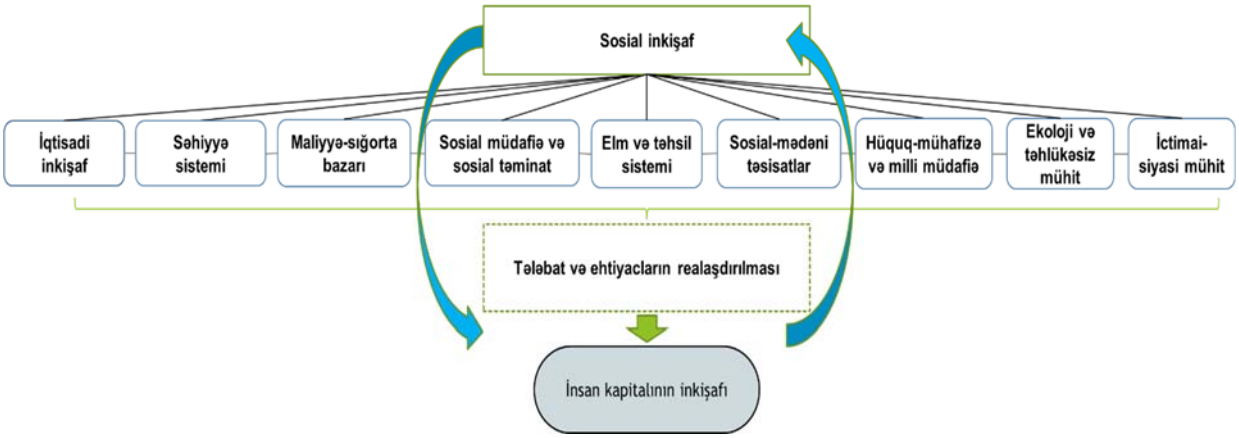
Fikrimizcə, iqtisadi nöqteyi-nəzərdən yanaşmada əsas məzmunu və mahiyyəti etibarilə ortaq əhatə dairəsinə malik olmasından irəli gələməklə bir çox hallarda sosial rifahla eyni məna kəsb edə bilən “sosial rifah” kateqoriyasından fərqli olaraq, “sosial inkişaf” kateqoriyasına yanaşmada ilk növbədə onun fərdə və cəmiyyətə münasibətdə diversifikasiyası xarakterikdir.

Fərdə münasibətdə sosial inkişafı eyni zamanda onun daxili və ətraf mühitə münasibətdə sosial əlaqələrinin, o cümlədən iqtisadi maraqlarının qurulmasında məmnunluq hissinin əldə olunması, eyni zamanda ətraf mühitə münasibətdə daha təkmil davranışlar, xüsusiyyətlər və bacarıqlar qazanması kimi də qavramaq lazımdır.

Bu diversifikasiya sosial inkişafa nail olunması üçün islahatların bütün bu aspektlərdən olan ehtiyacların kompleks təmin olunmasına xidmət şəraitində baş verə biləcəyini göstərməklə, həmçinin sosial müdafiə islahatlarının da istiqamətlər üzrə məqsəd və hədəflərini, təyinatının, mahiyyətinin və tərkibinin formalaşdırılmasını müəyyən edir. Məsələn, konkret halda pensiya islahatının həyata keçirilməsi nəticəsində məqsədin benefisiarlara ödənilən pensiya ödənişlərinin həcminin artması və ya pensiyaların orta məbləğinin yüksəlməsinə nail olmaq, yaxud minimum əmək pensiyası həddində və ya ona yaxın məbləğdə pensiya alan şəxslərin sayının azalmasına nail olmasına imkan verməsi və s. digər hallar istiqamətində hədəflər müəyyən edilə bilir, və ya digər bir nümunədə - ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsində əsas hədəfin bu istiqamətdə ayrılan büdcə vəsaitlərinin konkret xüsusiyyətlərə malik əhali qruplarına şamil edilməsi, yaxud islahat nəticəsində yardımla əhatə olunacaq əhali kontingentinin sayının ekstensiv olaraq artımına nail olunması hədəflənə bilər. Bu qəbildən hallar praktiki olaraq bütün sosial müdafiə istiqamətləri üzrə müxtəlif variantlarda müşahidə olunur.

Sosial əsaslara söykənən spesifik sosial və (və ya) iqtisadi idarəetmə və elmi-tədqiqat sahəsi kimi sosial müdafiənin əslində eyni zamanda ümumi inkişaf hədəfi olan - sosial inkişaf ilə əlaqədə nəzərdən keçirilməsi innovativ xüsusiyyətlər kəsb edir.

Mövzu istiqamətində Azərbaycan Respublikası prizmasından formalaşmış infrastruktur münasibətlər də nəzərə alınmaqla, fikrimizcə, çoxaspektlilik xüsusiyyətindən irəli gələrək sosial inkişafın komponent istiqamətlərinin tipoloji mənzərəsini aşağıdakı sxematik təsvirlə vermək olar (şəkil 1.):

Şəkil 1. Müsair şəraitdə sosial inkişafın sosial müdafiə ilə əlaqədə mahiyyəti.
Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Milli səviyyədə sosial müdafiə islahatlarının sosial inkişaf baxımından qiymətləndirilməsi ilk növbədə sosial müdafiə islahatlarının əhalinin sosial və maddi ehtiyaclarının ödənilməsindəki rolunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı strateji yanaşmanı formalaşdırır. Bu məqsədlə uzunmüddətli rakursdan istiqamətlər üzrə islahatlılığın əsas nəticələrinin müəyyən edilməsi təhlili əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında sosial inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərən islahatlılıq istiqamətlərinin səciyyələndirilməsi eyni zamanda növbəti perspektivə idarəetmə yanaşmalarının müəyyənləşdirilməsi üçün strateji baxış bazası formalaşdırır.

Milli sosial müdafiə modelləri timsalında sosial müdafiənin sosial inkişafa təsirinin ölçülməsi sosial müdafiə və sosial inkişaf arasındakı əlaqənin təzahür formalarının təhlili və qiymətləndirilməsi kontekstində aparıla bilər.

Lokal şəraitdə sosial müdafiə islahatlarının sosial inkişafa təsiri daha çox aşağıdakı baza aspektlərində təzahür edir:

- *inkişafa institusional təsir;*
- *müxtəlif sosial qrupların maddi rifahına təsir (gəlir tarazlaşdırılması, yoxsulluqla mübarizə və s.);*
- *müxtəlif sosial qrupların maddi-məişət şəraitinin yaxşılaşmasına təsir;*
- *müxtəlif sosial qrupların sosial-mənəvi ehtiyaclarının qarşılanmasına təsir;*
- *müxtəlif sosial qrupların sosial inteqrasiyasının təmin olunmasına təsir;*
- *müxtəlif sosial qrupların tibbi və sosial-reabilitasiyasının təmin olunmasına təsir.*

Qlobal sosial-iqtisadi məkanın tərkib hissəsi kimi, Azərbaycan Respublikasında formalaşmış sosial müdafiə modeli nümunəsində də sosial müdafiə fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün yuxarıdakı istiqamətlərdə təzahür aspektləri üzrə elmi təhlillərin aparılması, hesab edirik ki, sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı aktual strateji hədəflərin müəyyən olunması üçün baza əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda müasir sosial müdafiə sisteminin qurulması istiqamətində önə çıxan nəticələrdən başlıcası - dövlət sosial sığorta münasibətləri çərçivəsində məcburi sığortalanma prinsiplərinə əsaslanan sosial müavinətlər və əmək pensiyaları mexanizmlərini əhatə edən sığorta-pensiya sisteminin Azərbaycanda sığorta münasibətlərinin təşəkkülündən sonrakı kifayət qədər qısa müddətdə və təkmil əsaslarda formalaşdırıla bilinməsidir. Davamlı olaraq həyata keçirilmiş müvafiq dövlət proqramlarının tərkib hissəsi olaraq pensiya islahatları ölkədə həssas sosial qrupların müxtəlif iqtisadi resessiya dövrlərində maddi rifah halının saxlanılmasında və yaxşılaşdırılmasında özünü göstərmiş ən vacib sosial müdafiə mexanizmi kimi səciyyələndirilə bilər. Eyni zamanda digər sosial müdafiə istiqamətlərində də təkamülün baş verməsi ilə bağlı siyasi qərarlılığın olması, xüsusən sosial müdafiə xidmətlərinin təklifi müstəvisində elektronlaşma, maarifləndirmə, təbliğat metodlarının intensivləşdirilməsi kimi sosial müdafiə ilə əhatə olunma və əlçatanlığı daha da gücləndirməyə imkan verən innovativ yanaşmaların daha sürətlə tətbiqi təşəbbüslərinin aydın görünməsi effektiv icra mühitində növbəti pespektiv üçün potensial təkmilləşmələr vəd edir. Bununla belə, sosial müdafiənin mahiyyəti və məqsədləri nöqteyi-nəzərdən sığorta-pensiya sistemi ilə yanaşı, hazırkı şəraitdə digər istiqamətli sosial müdafiə mexanizmlərinin, ilk növbədə isə büdcə-maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi məsələlərinin prioritet olaraq nəzərə alınması idarəetmənin təkmilləşməsi və nəticəliliyin artırılması üçün baza əhəmiyyətli hesab edilir.

Qlobal səviyyədə xüsusən son yaxın onilliklərdə ətraf mühitin deqradasiyası, sosial gərginlik, əhalinin sayının artması, adambaşına istehlakın artması kimi amillərin də təsirilə çoxalan sosial-iqtisadi təzyiq 2015-ci ilin sentyabrında 193 ölkə tərəfindən BMT-nin 2030-cu il üçün Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini (ing. SDGs) müəyyən edən “Qlobal Məqsədlər” adlanan tarixi qlobal siyasi razılaşmanın qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir [12]. BMT-yə üzv ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən dövlət səviyyəsində növbəti dövr üçün strateji inkişaf istiqamətləri və hədəfləri qismində qəbul edilən, eləcə də milli səviyyələrdə iqtisadi fəallığın və biznesin də inkişafı üçün təsirli hesab edilən və 17 qlobal hədəfi əhatə edən bu qlobal razılaşma da özlüyündə

eyni zamanda sosial inkişafın əsas infrastruktur istiqamətlərini müəyyən etməklə, sosial müdafiə sistemləri qarşısında da konkret vəzifələr və hədəflər formalaşdırmışdır. İmzalandığı dövrdən bəri sözügedən ölkələr tərəfindən milli səviyyədə öz planlarının hazırlanılmasına başlanılmış, 2016-cı ilin iyul ayında ilk 22 ölkə könüllü olaraq öz planlarını təqdim edikdən sonra, 2017-ci ilin iyul ayında bu təşəbbüsə qoşulan daha 44 ölkə arasında Azərbaycan da yer almışdır. Qeyd olunmalıdır ki, BMT-də tərəqqi haqqında hesabat və milli planların nəzərdən keçirilməsi 5 illik tsiklliklə nəzərdə tutulmaqdadır [13].

Sözügedən 17 qlobal inkişaf hədəflərinin - yoxsulluğa son, aclığa son, yaxşı səhiyyə və rifah, keyfiyyətli təhsil, gender bərabərliyi, təmiz su və sanitariya, sərfəli və təmiz enerji, layiqli əmək və iqtisadi artım, sənaye, innovasiya və infrastruktur, bərabərsizliyin azaldılması, dayanıqlı şəhərlər və icmalar, məsuliyyətli istehsal və istehlak, iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə, dəniz ekosisteminin mühafizəsi, torpaq ekosisteminin mühafizəsi, sülh, ədalət və səmərəli institutlar, məqsədlər üçün tərəfdaşlıq kimi istiqamətləri əhatə etməsini nəzərə alaraq da məzmun etibarilə, hesab etmək lazımdır ki, qlobal inkişaf hədəfləri də nəticədə sosial inkişafa xidmət etməkdədir [14].

Beləliklə, müasir şəraitdə sosial inkişafın əsas parametr istiqamətləri əslində müəyyənləşdirilmiş hesab edilə bilər, lakin həmin istiqamətlərin inkişaf hədəfləri olaraq milli səviyyələrdə nəzərə alınması idarəetmə sahələri üzrə adekvat islahatların aparılması və yerli mühitdə hadisələrin və xüsusiyyətlərin öyrənilməsilə prioritet qərarların verilməsi kimi mühüm bir problemi də doğurur ki, bu məqsədlə sahəvi sosial müdafiə sahəsinin üzərinə də böyük yük düşməkdədir. Sosial müdafiədə getdikcə dərinləşən bu problemin növbəti həlli isə sosial müdafiənin təşkili və tətbiqi təcrübəsinin nəticələrinin elmi-nəzəri qiymətləndirilmə bazasında aparılması hesabına mümkün ola bilər.

Bu mənada Azərbaycanda sosial müdafiənin sosial inkişafa təsirinin əsas istiqamətlərini mexanizmlər üzrə eyni zamanda təsir imkanlarına görə sıralanmada aşağıdakı şəkildə təsnifatlaşdıra bilərik (bu kontekstdə sosial təminat xarakterli tədbirlərin də sosial müdafiə kateqoriyası altında nəzərə alınması məqsədəmüvafiq hesab edilir):

1. bilavasitə **sığorta xarakterli** sosial müdafiə mexanizmləri – *dövlət sosial sığortası (sığorta-pensiya) sistemi, icbari tibbi sığorta, işsizlikdən sığorta;*

2. bilavasitə **maddi dəstək xarakterli** sosial müdafiə mexanizmləri - *ünvanlı dövlət sosial yardımı, sosial müavinətlər, prezident təqaüdləri, kompensasiyalar;*

3. **sosial dəstək xarakterli** sosial müdafiə mexanizmləri – *məşğulluq proqramları (o cümlədən haqqı ödənilən ictimai işlər, sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların kateqoriyasına istiqamətlənmiş - kvota üzrə iş yerləri, sosial iş yerləri, özünüməşğulluq və s.) üzrə yönləndirilmə və məsləhət, peşə hazırlığı və ixtisasa yiyələnmə, əlilliyi olan şəxslərin reabilitasiyası, əməyin mühafizəsi, sosial xidmət, sosial-psixoloji dəstək.*

4. **maddi xarakterli sosial təminat** mexanizmləri – *sosial həssas əhali qruplarının mənzillə, avtomobillə təminatı.*

Nəticə

Beləliklə, müzakirə nəticələrinə əsasən Azərbaycanda sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi prizmasından sosial inkişafa töhfə verilməsi baxımından perspektivə istiqamətlənmiş aşağıdakı islahat mahiyyətli məsələləri məqsədəmüvafiq hesab edirik: Müasir şəraitdə çoxaspektli problem olmaqla sosial inkişafa nail olunması üçün yalnız əhali ehtiyacları, istəkləri və baxışları, eyni zamanda qloballaşma şəraitində yeni formalaşan stereotiplərə istiqamətlənmə rəhbər tutulmaqla daim təkmilləşdirilən adekvat sosial müdafiə formalaşdırılması məsələlərinin prioritet idarəetmə elementi olaraq daha çox diqqətdə saxlanılması əhalinin (benefisiar) tam ehtiyaclarının müəyyən zaman və məkan mühitində qarşılanmasına imkan verə bilər. Sosial inkişaf prosesinin özünün formasiyası onun qiymətləndirilməsi ilə bağlı yanaşmalara da yenidən baxılmasını zərurətə çevirir ki, bu da sosial müdafiə mexanizmlərinin də dəyişən şəraitə və şərtlərə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Sosial inkişafa təsiri miqyası baxımından ilk növbədə bilavasitə iqtisadi əsası

olan - sığorta xarakterli sosial müdafiə mexanizmlərinin inkişafına nail olunması sosial müdafiənin optimal tənzimlənilməsi və təkmilləşdirilməsi baxımından labüd əhəmiyyətlidir. Sosial inkişaf prosesi sosial müdafiə sistemindən kənar sferalarda cərəyan edən münasibətlərdən xeyli dərəcədə asılı olduğundan sosial inkişafın reallaşdırılması üçün özlüyündə effektiv sosial müdafiə islahatlarının həyat keçirilməsi şərtləndirilməklə yanaşı, digər sfrealarda (əhəmiyyətlilik ardıcıllığı ilə) - iqtisadi, hüquqi, inzibati-idarəetmə, sosial, mədəni, mənəvi münasibətlərin paralel və uyğun inkişafı tələb olunur ki, mövcud reallıqda bu məqsədlə effektiv mexanizmlərdən biri kimi - dövlət proqramlarının rasional tərtibi və səmərəli icrası məsələləri çıxış etməkdədir. Sosial müdafiə mexanizmləri vasitəsilə həyat səviyyəsinə tənzimləyici təsir göstərilməsi təxirəsalınmaz olmasına baxmayaraq, iqtisadi artımın sürətləndirilməsinin sosial inkişafın yenə də əsas təkanvericisi rolunda çıxış etməsi qanunauyğunluğu dövlət idarəetməsi səviyyəsində nəzərdə saxlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İNSAN İNKİŞAFI. Tədris vəsaiti: [Elektron resurs] / Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı. – Bakı, 2014. (Müraciət tarixi: 01.10.2024) URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/az/1.pdf
2. Midgley, J. Social development. The Developmental Persepective in Social Welfare.- SAGE Publications Ltd. 1th Edition, -1995. - 208 p.;
3. Human Development Index: Methodology and Measurement: [Electronic recourse] / edited by S.Anand, S.Amartya; Human Development Report Office Occasional Papers – 1994. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/oc12.pdf (Müraciət tarixi: 05.10.2024)
4. Sagar, A.D, Najam, A. The human development index: a critical review // 9th Annual Conference of the Academic Council of the United Nations System (ACUNS) held in Turin, Italy in June 1996., Ecological Economics, Volume 25, Issue 3, - June, -1998, - p. 249-264. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0921800997001687 **(Elsevier)**
5. Human Development Report 2023/2024: [Electronic recourse] / UNDP. – New York, USA, 2024. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2023-24reporten.pdf (Müraciət tarixi: 06.10.2024)
6. [Electronic recourse] / https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/az/2.pdf (Müraciət tarixi: 07.10.2024)
7. Məmmədova, S.D. Sosial dövlət modelləri (inkişaf etmiş ölkələrin nümunəsində). / S.D.Məmmədova – Bakı: “AVROPA”, - 2019. - 208 s.
8. Rəcəbli, H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. /H.Rəcəbli. – Bakı: “MBM”, -2012. -408 s.
9. Abdullayeva, R.S. Sosial sferanin iqtisadiyyatı (dərs vəsaiti). / R.S. Abdullayeva, A.N.Muradov - Bakı – 2009., - 230 s.
10. Əlirzayev, Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (dərs vəsaiti). / Ə.Q. Əlirzayev - Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, - 2010. – 326 s.
11. Rəhmanov, F.P. Sosial sfera və sosial siyasət. Dərs vəsaiti. / F.P. Rəhmanov – Bakı, - 2021, 438 s.
12. [Electronic recourse] / United Nations. The UN Sustainable Development Goals.
13. URL: http://www.un.org/sustainabledevelopment/summit/. (Müraciət tarixi: 20.10.2024)
14. Pedersen, C.S. The UN Sustainable Development Goals (SDGs) are a Great Gift to Business! // Procedia CIRP, - 2018, 69, -p. 21-24 URL: https://doi.org/10.1016/j.procir.2018.01.003 **(Elsevier)**
15. [Elektron resurs] / Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Azərbaycan URL: https://azerbaijan.un.org/az/sdgs (Müraciət tarixi: 21.10.2024):

Эмин Али оглы Алирзаев
доктор философии по экономике
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
Государственный Фонд Социальной Защиты при
Министерстве Труда и Социальной Защиты
Азербайджанской Республики, заместитель
директора Департамента финансов
г. Баку, ул. Г. Зардаби 80, AZ1122
alirzayev@gmail.com
ORCID No: https://orcid.org/0000-0001-8622-6905

Взгляд на теоретико-концептуальные вопросы социального развития в аспекте социальной защиты под призмой Азербайджанской Республики

Резюме

Цель исследования - Целью исследования является концептуальная оценка состояния рассмотрения сущности и роли социальной защиты в социальном развитии в направлении совершенствования системы социальной защиты в рамках существующих отношений, конечной целью на уровне государственного управления которой является ускорение социального благосостояния населения и, как общий результат, социального развития в Азербайджанской Республике. Кроме того, целью исследования является выявление основных аспектов проявления реформ социальной защиты с точки зрения их влияния на социальное развитие для целей принятия стратегических решений, а также, как и важнейшим вопросом, определение приоритетных направлений механизмов социальной защиты путем их классификации по эффективности для оценки результатов социального развития.

Методика исследования основана на обобщении полевой практики на национальной (локальной) выборке на соответствующей теоретической базе, имеющейся на международном и местном уровне, с использованием методов эмпирико-теоретического осмысления и исследования, анализа и синтеза, индуктивного и дедуктивный подход, сравнение, теоретическое моделирование, абстракция.

Прикладное значение исследования - статья направлена на совершенствование теоретической основы для определения приоритетных направлений социальной защиты, создающих условия для усиления социального развития, как проблема, стоящая среди основных социальных целей государства, и оценки их влияния на социальное развитие в ходе разработки программ социальной защиты и на формирование концептуального видения для принятия рациональных решений, рассчитанных в перспективе в Азербайджане.

Результаты исследования - на основе предложенных теоретических основ системы инфраструктуры социальной защиты, сформированной в Азербайджане, соответствующей нормативной базы и опыта управления, результаты исследования содержат стратегические направления развития реформ в части регулирования системы социальной защиты по приоритетным направлениям в целях достижения социального развития.

Оригинальность и научная новизна исследования - исследование посвящено изучению теоретических основ социального развития применительно к социальной защите на основе национальной модели социальной защиты Азербайджана, и служит формированию системного взгляда в управленческом подходе к оценке эффективности применения механизмов социальной защиты на социальное развитие.

Ключевые слова: социальное развитие, социальное благосостояние, социальная защита, социальное обеспечение, человеческое развитие, индекс человеческого развития, цели устойчивого развития

Alirzayev Emin Ali oglu
PhD. in Economics
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
State Social Protection Fund under the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Azerbaijan, deputy director of the Finance Department
Baku city, H. Zardabi 80, AZ1122
alirzayev@gmail.com
ORCID No: https://orcid.org/0000-0001-8622-6905

A view at theoretical-conceptual issues of social development in the aspect of social protection under the prism of the Republic of Azerbaijan

Summary

The purpose of the study - The purpose of the study is a conceptual assessment of the state of consideration of the essence and role of social protection in social development in the direction of improving the social protection system within the framework of existing relations, the ultimate goal at the level of public administration of which is to accelerate the social welfare of the population and, as a general result, social development in the Republic of Azerbaijan.

In addition, the purpose of the study is to identify the main aspects of the manifestation of social protection reforms in terms of their impact on social development for the purpose of making strategic decisions, as well as, as the most important issue, determining the priority areas of social protection mechanisms by classifying them by effectiveness to assess the results of social development.

The research methodology is based on the generalization of field practice on a national (local) sample on the relevant theoretical basis available at the international and local levels, using the methods of empirical and theoretical understanding and research, analysis and synthesis, inductive and deductive approach, comparison, theoretical modeling, abstraction. Applied significance of the study - the article is aimed at improving the theoretical basis for determining the priority areas of social protection that create conditions for strengthening social development, as a problem among the main social goals of the state, and assessing their impact on social development in the course of developing social protection programs and forming a conceptual vision for making rational decisions calculated in the long term in Azerbaijan.

Research results - based on the proposed theoretical foundations of the infrastructure of the social protection system formed in Azerbaijan, the relevant regulatory framework and management experience, the results of the research contain strategic directions for the development of reforms in terms of regulating the social protection system in priority areas in order to achieve social development.

Originality and scientific novelty of the study - the study is devoted to the study of the theoretical foundations of social development in relation to social protection based on the national model of social protection of Azerbaijan, and serves to form a systemic view in the management approach to assessing the effectiveness of the application of social protection mechanisms on social development.

Key words: social development, social welfare, social protection, social security, human development, human development index, sustainable development goals